

man, laat echter op voorbeeldige wijze zien, wat een neolatijnist met dergelijke teksten doen kan. Woordgebruik, syntaxis, de compositie van de tekst, al deze voor de exegese van de tekst belangrijke punten worden behandeld op een wijze, die de historisch en theologisch geïnteresseerde, maar allereerst filologisch geschoolde expert verraden. Ik vind dit uitmuntend. Dat daarna de kerkhistoricus aan het woord komt, spreekt vanzelf. Eigenlijk zou een samenwerking ideaal zijn. Dan zou in dit geval bijvoorbeeld het misverstand dat beide stukken geen materie behandelen die in direct verband staat met delicate, gevaarlijke vragen (2-3) niet zijn ingeslopen. Het gaat hier wel degelijk om brandende vragen.

Als tweede noem ik het opstel van M. Goris en L. W. Nauta over een Nederlandse vertaling van Boethius' *De consolatione philosophiae* met commentaar van circa 1450 en de commentaar van Johannes Murmellius van hetzelfde werk van 1514/1516, waarin onder andere ook glossen en aantekeningen van Rudolf Agricola zijn opgenomen. De vergelijking van het werk van enkele mensen, die zich intensief bezighouden met eenzelfde zeer populaire tekst, laat zien, wat in de loop van twee generaties gelijk bleef en wat totaal veranderde. Het technische handwerk blijft, zij het dat het als het ware wordt toegespitst, minder algemeen wordt. De inbedding van de tekst in een wereldbeeld ondergaat een aanmerkelijke verandering. De middeleeuwse religieuze interpretatie wijkt voor een meer historisch beeld van de laat-klassieke wereld, waarin neoplatonisme en christendom samensmelten.

Het derde is het artikel van C. P. M. Burger over Nicolaas Blanckaert. Het onderwerp zal niet velen dadelijk tot geestdrift brengen. De titel geeft echter duidelijk aan, waarin het belang ligt van de behandeling van een dergelijke figuur van het tweede plan: 'Ist, wer den rechten Zungenschlag beherrscht, auch schon ein Humanist'? Het gaat hier om een zeer wezenlijke vraag: welke betekenis heeft het, als in de zestiende eeuw theologen van de oude stempel in toenemende mate in hun geschriften in navolging van hun tegenstanders de humanistische vormgeving en inhoud overnemen? Burger geeft een uitstekende inleiding in een ingewikkeld complex van vragen, die verder bestudeerd dienen te worden.

Tenslotte noem ik kort de studie van A. G. Weiier, waarin hij de verhouding van de *devotio moderna* tot de nieuwe stroming van het humanisme bespreekt. Het zijn oude vragen en de beantwoording ervan zal wel op vele onderdelen divergerend blijven. Het is zonder meer duidelijk, dat Weiier een zeer precies en erudiet onderzoek presenteert, dat ook als uitgangspunt voor verdergaande studie van groot belang is.

C. Augustijn

R. Falkenburg, e. a., ed., *Kunst voor de markt ] 500-1700. Art for the market 1500-1700* (Nederlands kunsthistorisch jaarboek, L (1999); Zwolle: Waanders uitgevers, 2000, 280 blz., ISBN 90 400 9420 9).

Wie 'kunstmarkt' zegt, spreekt over kunst, dat wil zeggen over in iedere cultuur essentiële luxegoederen. Luxe impliceert schaarste, dus prijsvorming, markt, vraag en aanbod. In die zin is kunst altijd een marktproduct geweest, zij het op een bijzondere, niet altijd vrij toegankelijke markt, zoals daar waar mecenaat een grote rol speelt bij het opwekken van aanbod, of waar voor eigen gebruik geproduceerd werd, zoals de al dan niet verluchte handschriften in kloosterlijke *scriptoria*. Vroeger of later krijgen deze goederen een waarde en zijn dus voorwerp op een markt. In eerste of laatste instantie is kunstgeschiedenis daarom een bijzondere loot van de sociale geschiedenis (status, smaak, mode), maar evenzeer van de economische geschiedenis (vraag en aanbod, consumptie en productie, consumenten en producenten, kosten en baten, prijsvorming, beleggingsobjecten, speculatie, en dergelijke).

In Nederland werd in eerste instantie weinig tot geen aandacht geschonken aan deze sociale en economische fundamenteën van de kunstproductie. De belangstelling kleeft als het ware aan de aspecten die nauw met de esthetica verbonden waren: iconografie, stijlkenmerken en -beïnvloeding, thema's, kunstenaarsbiografieën, enzovoort. De vraag is of men de kunsthistorici op zulke eenzijdigheid mag aankijken. Het lijkt immers logisch, dat eerst de economische geschiedenis met de daarbij behorende kwantificerende werkwijzen tot voldoende ontwikkeling moest komen, voordat ook in kunsthistorische studies de markt in al zijn aspecten aan de orde zou zijn. De bijna honderd jaar te vroeg publicerende ziener Floerke (*Studien zur Niederländische Kunst- und Kulturgeschichte*, 1905) terzijde latend, is het dan ook in tweede instantie vooral pioniersarbeid van economen en economische historici geweest, die de stoot hebben gegeven naar kwantificerend onderzoek van de kunstmarkt: de onvolprezen nestor Michael Montias (*Artists and artisans in Delft. A socio-economic study of the seventeenth century* (1982); *Le marché de l'art aux Pays-Bas, XVe-XVIIe siècles* (1996)), Ad van der Woude (*De schilderijenproductie in Holland tijdens de Republiek* (1991)), Jan de Vries (*Art history* (1991)) en Marten Jan Bok (*Vraag en aanbod op de Nederlandse kunstmarkt, 1580-1700* (1994)).

Het hier te recenseren *Nederlands kunsthistorisch jaarboek*, L (1999) getuigt ervan, dat het in bovengenoemde studies ook voor Nederland ontstoken vuur door onze kunsthistorici niet onopgemerkt is gebleven. In de negen gebundelde bijdragen (van Vermeylen, Silver, Peeters, De Marchi en Van Miegroet, Sluijter, Montias, Boers, Westermann en Swan) komen tal van markt-vraagstukken aan de orde. Import, export, handelsorganisatie, handelaren, de kunstenaar als ondernemer, institutionele maatregelen en omstandigheden, productiviteit, veilingen en loterijen, productietechnieken, specialisatie in productie en in handel, risicospreiding, kennis van de markt, smaakontwikkeling en -beïnvloeding, de verschillende soorten kunstconsumenten, en dergelijke onderwerpen vormen onderwerp van bespreking in de ene of andere dan wel in meerdere bijdragen. Het betekent natuurlijk niet — en dat hoeft ook niet — dat de kunsthistorici zich hier op slag tot economische historici hebben omgevormd. Reeds de titel van dit jaarboek (*Kunst voor de markt 1500-1700*) brengt, gewild of ongewild, tot uiting dat voornamelijk vanuit de kunstenaar, de producent van kunst, vanuit de aanbodzijde naar de kunstmarkt gekeken wordt. En derhalve gaan ook niet minder dan vier van de negen bijdragen over een kunstenaar of samen te nemen groep van producenten (de werkers in de trant van Hieronymus Bosch, de Kempische schildersfamilie Francken, Adriaen van de Venne, Pieter Serwouters). Toevallig is het dus ook niet, dat de studies van niet-kunsthistorische zijde zich het dichtst bij de kernvragen van de kunstmarkt bevinden en ook het meest kwantitatief zijn georiënteerd (Vermeylen over de Zuid-Nederlandse kunstexport in de zestiende eeuw; De Marchi en Van Miegroet over de export naar Spanje en Zuid-Amerika; Montias over veilingen van kunst in Amsterdam tijdens de jaren 1597-1638). Enigszins daartussen liggen de studies van Boers en Sluijter. Boers vond voor Haarlem informatie over een in de eerste helft van de zeventiende eeuw gevoerde discussie over de bekende kwestie of een markt beschermd moet worden door protectionistische maatregelen om hoogstaande kwaliteit maar voor een beperkt publiek te garanderen, of juist vrij en open moet zijn om zodoende door overvloedig, goedkoop en (vermeend) kwalitatief slechter aanbod een veel breder koperspubliek te creëren. Zeer interessant is de door Sluijter ontwikkelde stelling, dat de massale import van goedkoop schilderwerk uit de Zuidelijke Nederlanden vlak voor en tijdens het Twaalfjarig Bestand middels massale aankopen door Zuid-Nederlandse immigranten en hun kinderen de versier-je-huis-met-schilderijen-rage op gang gebracht zou hebben. Daardoor zou op zijn beurt de kunstschildersbent explosief zijn uitgedijd.

Rest nog te merken, dat ook dit *Kunsthistorisch jaarboek* weer prachtig is uitgegeven. De

onderwerpen zijn zeer evenwichtig over het Noorden en het Zuiden verdeeld (ieder met vier opstellen bedacht), waarbij het artikel van Sluyter, dat beide raakt, als draaispil fungeert. Van te maken opmerkingen wil ik er slechts twee kwijt. Montias heeft op bladzijde 166 een foutje (geen drukfout) gemaakt door het totaal aantal kopers in de jaren 1620-1638 op 168 te stellen. Dit moet 178 zijn. Eerst dan zijn de — te corrigeren — percentages kloppend te krijgen. Maar wat de lezer vooral treft vind ik het vrijwel samenvallen van kunst met schilderwerk. Men zou toch ook kunnen denken aan glas- en graveerkunst, naaldwerk en tapijten, aardewerk, porselein en tegel(tableau)s, meubels en dergelijke.

Ad van der Woude

B. Panhuysen, *Maatwerk. Kleermakers, naaisters, oudkleerkopers en de gilden (1500-1800)* (Dissertatie Utrecht 2000, IISG studies en essays XXX; Amsterdam: Stichting beheer IISG, 2000, 338 blz., f58,-, ISBN 90 6861 190 9).

Voorwoorden bij dissertaties bevatten vaak klaagzangen over het moeilijke bestaan van de promovendus. Panhuysen gaat zelfs zo ver haar familie en vrienden gerust te stellen dat het schrijven van een volgend boek op zich zal laten wachten (10). Eigenlijk is dat lamste vreemd, want van diegene die erin slaagt de meesterproef af te leggen, mag verwacht worden dat die het vak gaat uitoefenen. Bij kleermakers hoort daar het naaien bij en in ons geval het schrijven. Het zou jammer zijn als Panhuysen ons lang laat wachten, want zij heeft een leesbaar boek geschreven. Zij heeft veel documentatie en literatuur verwerkt en de resultaten helder uiteengezet, zoals ook blijkt uit de titels van haar hoofdstukken: 'Een stoffig verleden', 'Het kleermakersgilde', 'Trends in de vraag naar kleding', 'De norm: de meesterkleermaker', 'Kleuren maken de vrouw', en 'In de marge: de handelaren in tweedehands kleding'.

In 'Een stoffig verleden' wordt de probleemstelling ontwikkeld rond de vraag hoe de gilden hun positie hebben weten te consolideren. Dit probleem wordt toegespitst op de vraag hoe zij hun monopolie op de afzetmarkt van hun product konden effectueren. Omdat het bezit van naald en draad al voldoende was om het vak uit te oefenen, is de kledingbranche een geschikte case om de marktbeheersingsstrategieën van de gilden te onderzoeken (13). Bij deze economische vraagstelling is de auteur tevens geïnteresseerd in processen van uitsluiting, zoals van joden (alleen toegelaten in de oudkleerkoperij) en van vrouwen (bij wie speelt dat vrouwenarbeid grotendeels aan de aandacht van gildenhistorici is ontsnapt; ten onrechte, zoals ook dit boek aantoont). Het interpretatiekader van Panhuysen is economisch, zoals blijkt uit de gedachte dat de gilden bijdragen aan de reductie van transactiekosten voor producenten en consumenten, waaronder de kosten voor het verkrijgen van informatie en de waardebeoordeling van goederen en diensten, en de opvattingen van Mancur Olson over de logica van collectieve actie. Centrale elementen in haar model voor het functioneren van een gilde bij het handhaven van zijn monopolie zijn: collectieve belangenbehartiging met bevoegdheden en dwangmiddelen, publieke functies waardoor de stedelijke overheid baat heeft bij de gilden en selectieve prikkels ten gunste van participatie in het gilde en naleving van de gildenwetten. Er komt zelfs een prachtig samenvattend schema aan te pas (26). Als lezer verwachtte ik nu een aantal hypothesen, die het mogelijk zouden maken dit model te toetsen. In plaats daarvan volgt evenwel een methodische verantwoording van twee pagina's, die niet meer omvat dan de beperking van het archiefmateriaal (voornamelijk de steden Amsterdam, Haarlem, Den Bosch en Zutphen) en een overzicht van de hoofdstukken (27-28). Hoe leesbaar en informatief de hoofdstukken